
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. LIX, 14

SECTIO B

2004

Katedra Geografii Ukrainy, Uniwersytet im. I. Franki we Lwowie (Ukraina)

Fedir ZASTAWNY

*Ukraiński głód w latach 1932–1933 oraz jego geografia
poprzez pryzmat współczesnej statystyki demograficznej*

The Ukrainian famine in the years 1932–1933, and its geography in the light
of modern demographic statistics

W roku 2003 Ukraina obchodziła 70-lecie wielkiego głodu – najcięższego przestępstwa przeciwko ludzkości, zaplanowanego i urzeczywistnionego przez ówczesny rząd Związku Radzieckiego, przestępstwa skierowanego przeciwko mieszkańcom ukraińskich wsi, przeciwko całej Ukrainie. Głód lat 1932–1933 – to jedna z najbardziej tragicznych stron naszej historii, którą przez dziesięciolecia zbywano milczeniem. O głodzie w tych latach nadal wie się na Ukrainie zbyt mało.

W artykule rozważane są kwestie dotyczące przyczyn głodu i jego tragicznych skutków dla narodu ukraińskiego. Określono także skalę i geografię głodu.

KRÓTKO O GŁODZIE

Wyjątkowo ciężka i tragiczna dla ukraińskiego narodu była połowa XX wieku. Na świecie rozegrały się dwie najbardziej okrutne wojny światowe, które pozostawiły po sobie krwawe żniwo. Ukraina przeszła przez trudne lata powstań narodowych: w latach 1920–1923 we wschodnich, północnych i południowych regionach, a w latach 1942–1953 – na zachodzie kraju. Ukraina przeżyła wówczas trzy sztucznie stworzone okresy głodu w latach: 1921–1923, 1932–1933 i 1946–1947. Miały tu miejsce okrutne stalinowskie masowe represje, wywózki

i zesłania setek tysięcy ludzi na Syberię, na północ imperium radzieckiego oraz do Kazachstanu i na Daleki Wschód. Liczna grupa wyemigrowała do Ameryki, Europy Zachodniej i Australii. Według ocen ekspertów, gdyby nie wymienione straty, liczebność Ukraińców na Ukrainie kształtowałaby się obecnie na poziomie 100–150 mln osób.

Największe liczebnie straty poniosła Ukraina na skutek głodu w latach 1932–1933. Wówczas z głodu pomarły miliony ludzi, głównie mieszkańcy ukraińskich wsi; w miastach sytuacja była mniej dramatyczna na skutek otrzymywania przez ludność kartek żywnościowych, które przynajmniej częściowo można było wymienić na żywność. Głód zabrał życie prawie 1/3 mieszkańców USSR. Życie stracili głównie Ukraińcy, ich odsetek na wsi kształtował się bowiem na poziomie 80–90% w narodowościowej strukturze ludności. Duże straty ponieśli też polscy, bułgarscy i mołdawscy mieszkańcy wsi, których udział w strukturze ludności wiejskiej był względnie wysoki.

Głód objął też swoim zasięgiem rejony Federacji Rosyjskiej, zamieszkane przez Ukraińców. Była to masowa i nieludzka rozprawa z ukraińskimi mieszkańcami wsi, odwet za niechęć do zaakceptowania ustroju kołchozowego. Najwięcej zginęło dzieci i ludzi w wieku podeszłym oraz mężczyzn, którzy gorzej od kobiet znosili głód. To właśnie na początku lat trzydziestych, a nie w czasie II wojny światowej – jak często się pisze – liczba mężczyzn na Ukrainie Zachodniej (według spisu ludności z roku 1937) zmniejszyła się o 2,1 mln w stosunku do liczby kobiet.

W okresie głodu wschodnich i północnych obrzeży ówczesnej Ukrainy Radzieckiej strzegły uzbrojone patrole, których zadaniem było zatrzymywanie siłą głodujących ludzi na terenie Ukrainy. Pozbawieni paszportów mieszkańcy ukraińskich wsi nie mieli żadnych szans na opuszczenie miejsca zamieszkania. W celu ratowania dzieci umierających z głodu rodzice masowo pozostawiali je na ulicach miast. Istniały przypadki kanibalizmu. Ludność wymierała całymi wsiami, chutorami.

Kolektywizacja na wsi doprowadziła do gwałtownego obniżenia wydajności produkcji rolniczej. Przykładowo w 1930 roku zebrano 23 mln ton zboża, zaś w r. 1931 – 18, a w r. 1932 – 13 mln ton. Połowę zabierało państwo (w r. 1931 – około 40%, w r. 1932 – 55%). Uzbrojone oddziały kierowane na wieś zabierały mieszkańcom ostatnią żywność.

Na sąsiednich terenach Ukrainy Zachodniej, leżącej wówczas w granicach Polski, Rumunii i Czechosłowacji, głód nie występował.

Kraje zachodnie wiedziały o głodzie na Ukrainie i podejmowały próby pomocy jej ludności. Wiedziano o nim i w innych republikach kraju, nie można było jednak o tym mówić. Dziennikarzom zagranicznym zakazywano pisać o głodzie, naruszenie zakazu groziło wydaleniem z kraju. W takich warunkach niezrozumiałe jest oficjalne uznanie Związku Radzieckiego przez rząd USA w listopadzie 1933 roku.

Pierwsze publikacje na temat ukraińskiego głodu w latach 1932–1933 ukazały się za granicą w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Jednym z pierwszych cudzoziemców, którzy zaczęli zbierać materiały o ogólnoukraińskiej tragedii, był amerykański badacz James Meays, obecnie profesor politologii w Narodowym Uniwersytecie Kijowsko-Mohylańskiej Akademii. Meays pisał: „Tylko wtedy, gdy naród Ukrainy uświadomi sobie bogactwo dziedzictwa swej przeszłości, kultury, historii, wszystkiego z czego powstało jego państwo i on sam, Ukraina będzie mogła pójść drogą, z której została zepchnięta przez represje, głód, barbarzyństwo gospodarcze, polityczne, kulturowe, których odpowiedników trudno znaleźć w historii naszej cywilizacji, a których imię brzmi zagłada”.

Robert Konkwest, angielski dyplomata, w swojej książce *Zniwa boleści. Radziecka kolektywizacja i głód* opisał liczne przykłady okropności ukraińskiego głodu (Konkwest 1993). Książkę tę powinien przeczytać każdy Ukrainiec. Należy wspomnieć też publikację dokument *Rok 33: głód. Narodowa księga-memoriał* (Kowalenko, Maniak 1991). Zebrano w niej zakazane przez lata i poufne materiały o wielkiej tragedii narodu ukraińskiego. Praca została poświęcona pamięci „milionów mieszkańców ukraińskiej wsi, którzy zginęli śmiercią męczeńską na skutek głodu [...] pamięci ukraińskich wsi i chutorów, które przestały istnieć po największej tragedii XX wieku” (s. 4).

W 1984 roku rozporządzeniem prezydenta Ronalda Reagana powołano w USA specjalną komisję w celu zbadania przyczyn głodu na Ukrainie w latach 1932–1933. Wyniki pracy Komisji, zakończonej w 1988 roku, to 30 tomów dokumentów i wniosków, by uznać głód za akt zagłady narodu ukraińskiego. Jest sprawą bardzo ważną, by dokumenty te zostały przyjęte i rozpatrzone przez Radę Najwyższą Ukrainy, która jest w ich posiadaniu od 1993 roku.

W Ukrainie Radzieckiej głód 1932–1933 został oficjalnie uznany za fakt dopiero w 1988 roku, podczas specjalnego posiedzenia Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy, lecz tłumaczono go nieurodzajem. W roku 1989 Biuro Polityczne zezwoliło na wydanie pierwszych dokumentów o głodzie na Ukrainie. Po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1993 roku odbyło się oficjalne uczczenie pamięci zmarłych z głodu.

Należy podkreślić, iż głód 1932–1933 był kontynuacją polityki przeciwko narodowi ukraińskiemu, zapoczątkowanej jeszcze w okresie narodzin władzy radzieckiej. Bezpośrednią odpowiedzialność za głód ponoszą: W. Lenin, J. Stalin, W. Mołotow, L. Kaganowicz, S. Kosior, W. Czubar, P. Postyszew i in. Przytoczę cytaty z poufnego listu Lenina do Mołotowa z marca 1922 roku: „Właśnie teraz i tylko teraz, kiedy w głodujących miejscowościach jedzą ludzi, a na drogach leżą setki, a nawet tysiące trupów, możemy (i dlatego musimy) przeprowadzić ekspropriację wartości cerkiewnych z największą energią, nie powstrzymując się przez zduszeniem jakiegokolwiek oporu” (Kowalenko, Maniak 1991, s. 9). Wiosną 1932 roku w poufnym liście do Kaganowicza Stalin pisał: „Sprawy na

Ukrainie nabrały złych obrotów. Złych – na linii partyjnej. Mówią, iż w dwóch obwodach (jeśli się nie mylę w Kijowskim i Dniepropietrowskim) około 50 powiatowych komórek partyjnych opowiedziało się przeciwko planom *chlebozagotówek* [tj. przymusowego zabierania od rolników większej części zebranego zboża – przyp. aut.], uznając je za niewykonalne. W innych rejonach sprawy nie przedstawiają się lepiej. Jeżeli nie skoncentrujemy się obecnie na poprawieniu naszej sytuacji na Ukrainie, możemy stracić Ukrainę. Proszę uwzględnić fakt, iż w ukraińskiej partii komunistycznej (500 tys. członków, cha-cha!) jest niemało (tak, dużo!) niepewnych elementów, więcej – bezpośrednich agentów Piłsudskiego... Należy postawić przed sobą najważniejszy cel – w najkrótszym czasie przekształcić Ukrainę w prawdziwą fortecę Związku Radzieckiego, wzorową republikę. Nie należy żałować żadnych pieniędzy na ten cel” (Muziczenko 2002, s. 4). Jak widać, głód 1932–1933 miał głęboki podtekst polityczny.

Odtworzyć historię głodu ukraińskiego należy przede wszystkim dlatego, że nie posiadamy dotąd wszelkich niezbędnych danych dla całości kraju. Praktycznie brak jest porównywalnych wskaźników dla określenia strat ludzkich na skutek głodu w poszczególnych obwodach, miastach i wsiach. Braki mogą częściowo uzupełniać materiały uzyskane w wyniku opracowania i wykorzystania niekonwencjonalnych dla geografii danych statystyki demograficznej. Ważne jest uzasadnienie podejść i metod, które pozwolą na określenie terytorialnych osobliwości ukraińskiego głodu.

Statystyka demograficzna notuje szeroki zakres zagadnień: liczbę ludności, płeć, wiek, liczbę urodzeń, liczbę śmierci, migracje etc. Informacje tego typu są dostępne dla całej Ukrainy, dla Republiki Autonomicznej Krymu, dla poszczególnych obwodów i powiatów. Statystyka taka jest bez wątpienia bardzo cennym źródłem informacji, jednak w ciągu długiego czasu, tj. do końca lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, była ona niedostępna dla badaczy. Spis ludności z 1937 roku uznano za niewiarygodny, a jego dane za zaniżone. Dopiero w 1990 roku zostały udostępnione okrojone dane z tego spisu.

Na podstawie istniejących danych demograficznych zaistniała możliwość rozstrzygnięcia dwu podstawowych zagadnień:

- 1) określenia wielkości strat ludności ukraińskiej na skutek głodu w latach 1932–1933,
- 2) ustalenia cech geograficznych głodu na poziomie obwodów.

OKREŚLENIE STRAT LUDNOŚCI NA SKUTEK GŁODU

Określenie wszystkich strat ludności Ukrainy na skutek głodu lat 1932–1933 nie jest sprawą łatwą, brakuje bowiem bezpośrednich danych statystycznych. Są jedynie zbliżone czasowo dane ze spisu roku 1926, dane dotyczące liczby ludności z roku 1931 i niektóre wskaźniki ze spisu 1937 roku. Są to praktycznie wszyst-

kie materiały statystyki demograficznej, które przynajmniej częściowo mogą rzucać światło na straty ludzkie w wyniku głodu w latach 1932–1933. Są to informacje ograniczone, na których podstawie trudno określić precyzyjnie parametry ilościowe ofiar głodu. Nic dziwnego, że dane różnych autorów zasadniczo różnią się między sobą.

Postawione zadanie określenia strat demograficznych w oparciu o istniejące dane wymagało doprowadzenia ich do stanu porównywalności. W tym celu zastosowano odpowiednią metodykę, dającą pewność uzyskania dość wiarygodnych wyników.

Według spisu ludności z 17 grudnia 1926 roku liczba mieszkańców Ukrainy Radzieckiej stanowiła 29,0 mln, z 1 stycznia 1931 – 31,9 mln, z 6 stycznia 1937 – 28,4 mln. Są to wskaźniki bazowe. Wynika z nich, że w okresie 1926–1930 (przez cztery lata głodu) liczba ludności Ukrainy Radzieckiej zwiększyła się o 2,9 mln, co daje roczny przyrost o 725 tys. osób. Możemy więc przyjąć, że w 1931 roku liczba ludności także wzrosła o 725 tys. i na początku roku 1932, początku największego głodu, osiągnęła 32,6 mln.

Ze spisu ludności z 6 stycznia 1937 roku wynika, że na Ukrainie mieszkało 28,4 mln ludzi, czyli o 4,2 mln mniej, niż wyliczono dla początku roku 1932. Należy przy tym jeszcze uwzględnić fakt, iż podczas dwu kolejnych lat po głodzie (tj. w latach 1935 i 1936) nastąpił bezwzględny przyrost ludności, choć na pewno niższy od analogicznej wielkości sprzed lat głodu. Można ocenić ten przyrost na 500 tys. osób rocznie, co oznacza, że na koniec okresu głodu liczba mieszkańców kształtowała się na poziomie 27,4 mln osób. Oznacza to, że bezpośrednie straty ludności podczas głodu osiągnęły liczbę 5,2 mln osób (32,6 mln – 27,4 mln = 5,2 mln). Należy jeszcze uwzględnić fakt, iż wyludnione wsie ukraińskie były zasiedlane przez ludność z innych republik ZSRR, głównie z Rosji, a jej liczbę można ocenić na około 0,5 mln osób. W spisie z 1937 roku zostali oni uwzględnieni jako mieszkańcy Ukrainy. Podane wcześniej straty ludności wskutek głodu należy więc powiększyć o kolejne 0,5 mln osób, czyli z 5,2 mln do 5,7 mln.

Przytoczone wyżej wielkości nie są ostateczne. Nie uwzględniają bowiem strat na skutek głodu wśród Ukraińców zamieszkujących w poszczególnych obwodach Rosji (Kurski, Woroneżski), na Dolnym Powołżu, Północnym Kaukazie i w Kazachstanie, gdzie odsetek Ukraińców był wysoki, a straty wskutek głodu znaczące. Według przybliżonej oceny ogólne straty ludności ukraińskiej w wymienionych regionach Federacji Rosyjskiej stanowiły około 1,5 mln osób; Konkwest (1993) ocenia je nawet na 2 mln osób. Przy uwzględnieniu więc także i tych strat liczba Ukraińców, którzy zmarli z głodu, wynosiła ponad 7 mln osób (5,7 mln + 1,5 mln).

Do strat wskutek głodu należy wliczać nie tylko bezpośrednie ubytki ludności, ale i pośrednie, powstałe na skutek wspomnianego już zmniejszenia przyrostu

naturalnego. Ten rodzaj strat zaznacza się także po latach, w powtarzalnych cyklach, z czasem zmniejsza się i po 4–5 pokoleniach praktycznie przestaje być dostrzegalny w strukturze wiekowej. Wielkość strat ludności z tego powodu można ocenić na 1,7 mln. Obliczając sumaryczne straty demograficzne wskutek głodu na Ukrainie w latach 1932–1933, można stwierdzić, że kształtują się na poziomie 9 mln osób (7,2 mln + 1,7 mln). Według obliczeń Konkwesta (1993) liczba ta wynosi 7 mln, zaś według ukraińskiego historyka Kulczyckiego i amerykańskiego badacza Maskudowa – 6 mln (Kulczycki 2002). Według przytoczonego schematu można obliczyć straty spowodowane przez głód w każdym obwodzie Ukrainy.

GEOGRAFIA UKRAIŃSKIEGO GŁODU

Głód na Ukrainie był powszechny. W poszczególnych obwodach zjawisko to osiągnęło skalę zatrważającą. Jak określić przestrzenne osobliwości głodu w sytuacji, kiedy brak bezpośrednich danych? Należy szukać danych pośrednich.

Analiza współczesnych danych demograficznych dowodzi, iż za ich pośrednictwem można dość wiarygodnie ocenić określone zjawiska i procesy demograficzne odbywające się w przeszłości. W celu zbadania geografii głodu 1932–1933 wykorzystano oficjalne materiały z wydanej w Kijowie publikacji Urzędu Statystycznego *Skład ludności Ukrainy według płci i wieku na dzień 1 stycznia 2000 roku* (2000). Zawiera ona dane statystyczne zestawione oddzielnie dla mieszkańców miast i wsi, poszczególnych obwodów i miast liczących ponad 100 000 mieszkańców.

Analiza danych statystycznych pozwoliła na określenie przestrzennej dyferencjacji oddziaływania głodu 1932–1933 na Ukrainie w poszczególnych obwodach. W materiałach statystyki demograficznej zaszyfrowana jest informacja o życiu całego pokolenia, są w nich świadectwa strat ludności podczas głodu i podczas II wojny światowej, świadectwa wręcz katastrofalnego zmniejszenia liczby Ukraińców w latach trzydziestych i czterdziestych. Demograficzna statystyka – swoiste archiwum i kronika narodu ukraińskiego.

Po pierwsze, w czasie głodu, wojen, represji, kryzysów ekonomicznych i politycznych śmiertelność jest wielokrotnie większa od liczby narodzin. Rezultat – radykalne zmniejszenie liczby mieszkańców. Jest to reguła, od której nie ma wyjątków. Ukraińskie doświadczenia obfitują w tego typu negatywne wydarzenia.

Po drugie, informacja statystyczna utrwała wszystkie znaczące zmiany liczby ludności, jej struktury płciowej i wiekowej. Jest to bardzo istotne w przypadku Ukrainy, przez dłuższy czas bowiem (lata przedwojenne i pierwsze lata powojenne) informacja statystyczna w kraju nie była upowszechniana. A właśnie te lata zaliczamy do najgorszych dla narodu ukraińskiego. Dzięki temu, że statystyczne dane, zwłaszcza odnoszące się do struktury wiekowej i płci nie znikają, lecz jedynie „starzeją się”, dziś możemy odtworzyć dużo interesujących infor-

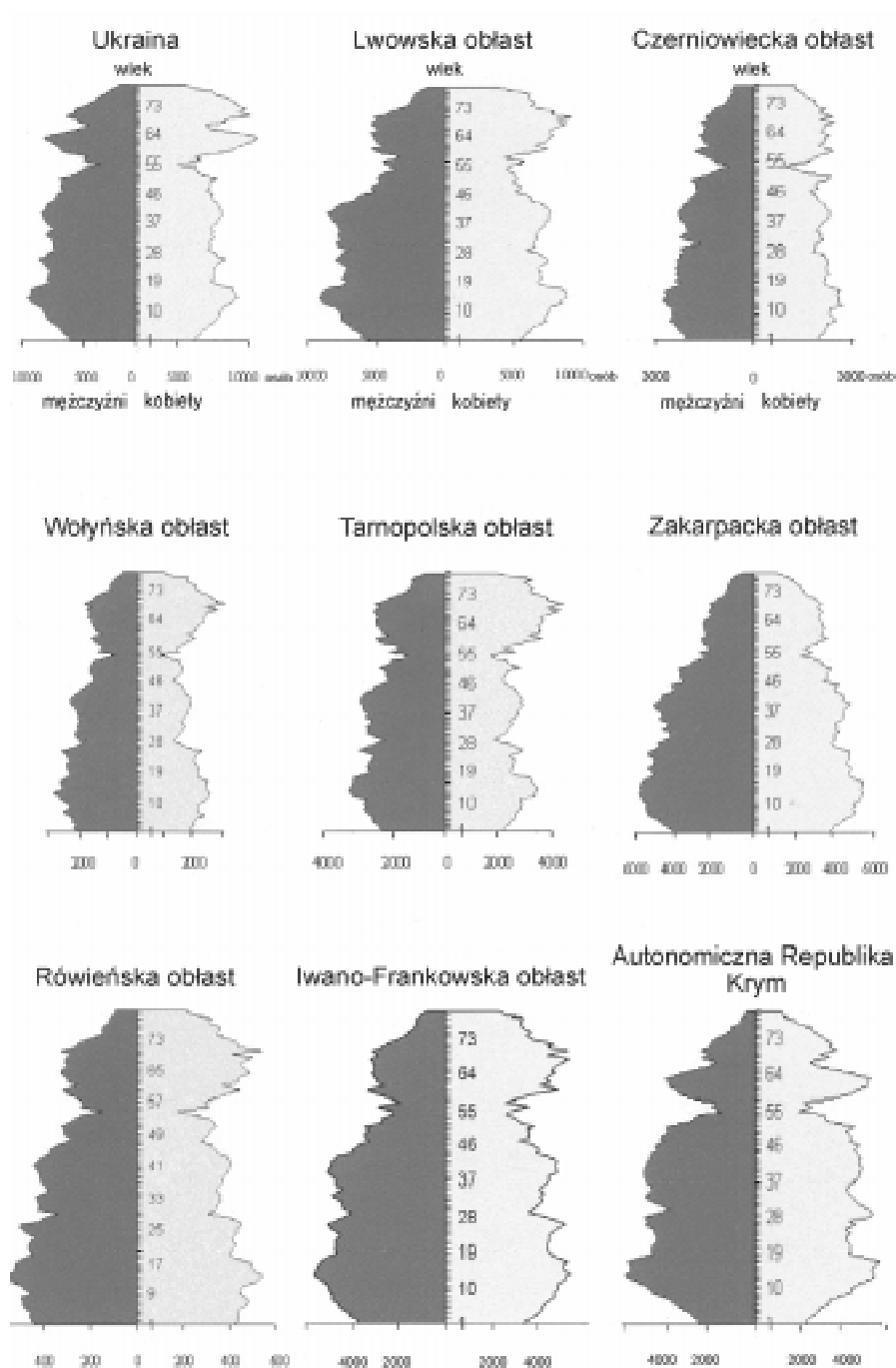
macji na temat ukraińskiego głodu lat 1932–1933. Ze „starzeniem się” wskaźników statystyki demograficznej wiąże się wymiana grup wiekowych, niekiedy zmiana terytorium zamieszkania czy śmierć części ludności. Jak wszystko to oddziałuje na wiarygodność informacji, którą staramy się zrekonstruować? Jest to zasadnicze pytanie wymagające kontroli eksperymentalnej. Dopiero wtedy, kiedy wyniki zostaną potwierdzone eksperymentalnie, można wnioskować o istnieniu lub braku celowości wykorzystania tego typu informacji.

Eksperymentalne sprawdzanie rozpoczniemy od rozstrzygnięcia pytania: czy zmniejszenie liczby ludności, żyjącej lub narodzonej podczas głodu, w sposób dostateczny wychwytuje współczesna statystyka demograficzna? Wykorzystamy w tym celu wskaźniki struktury płci i wieku ludności Ukrainy, poszczególnych obwodów i republiki autonomicznej Krymu według stanu z 1 stycznia 2000 roku (oddzielnie dla miast i oddzielnie dla wsi, oddzielnie dla mężczyzn i oddzielnie dla kobiet). Uwzględniamy liczbę zarówno urodzonych w okresie przed morem w 1930 roku, jak i podczas moru w roku 1933 oraz po morze w roku 1936. Liczba wówczas urodzonych (według stanu na 1 stycznia 2000 roku) na Ukrainie wynosiła: 614,5 tys. osób (1930), 340,1 tys. osób (1933), 498,9 tys. osób (1936). Czyli według stanu na 1 stycznia 2000 r. liczba urodzonych w r. 1933 była mniejsza o 274,4 tys. osób (1,9 razy) od liczby urodzonych w roku 1930 i o 158,9 tys. osób (o 1,5 razy) mniejsza od liczby urodzonych w roku 1935.

Analogiczne porównania w obrębie wymienionych lat wykonano oddzielnie dla miast i wsi, dla całej Ukrainy, dla poszczególnych obwodów i republiki Krym (oddzielnie dla kobiet, oddzielnie dla mężczyzn). Wyniki analizy potwierdzają istniejącą różnicę (która „przetrwiała” w danych na rok 2000) pomiędzy liczebnością urodzonych „do”, „podczas” i „po” głodzie. Największa różnica uwidoczniła się w przypadku mieszkańców wsi (2,8 razy). Jest to zjawisko, które dodatkowo potwierdza fakt, iż głód na wsi był większy.

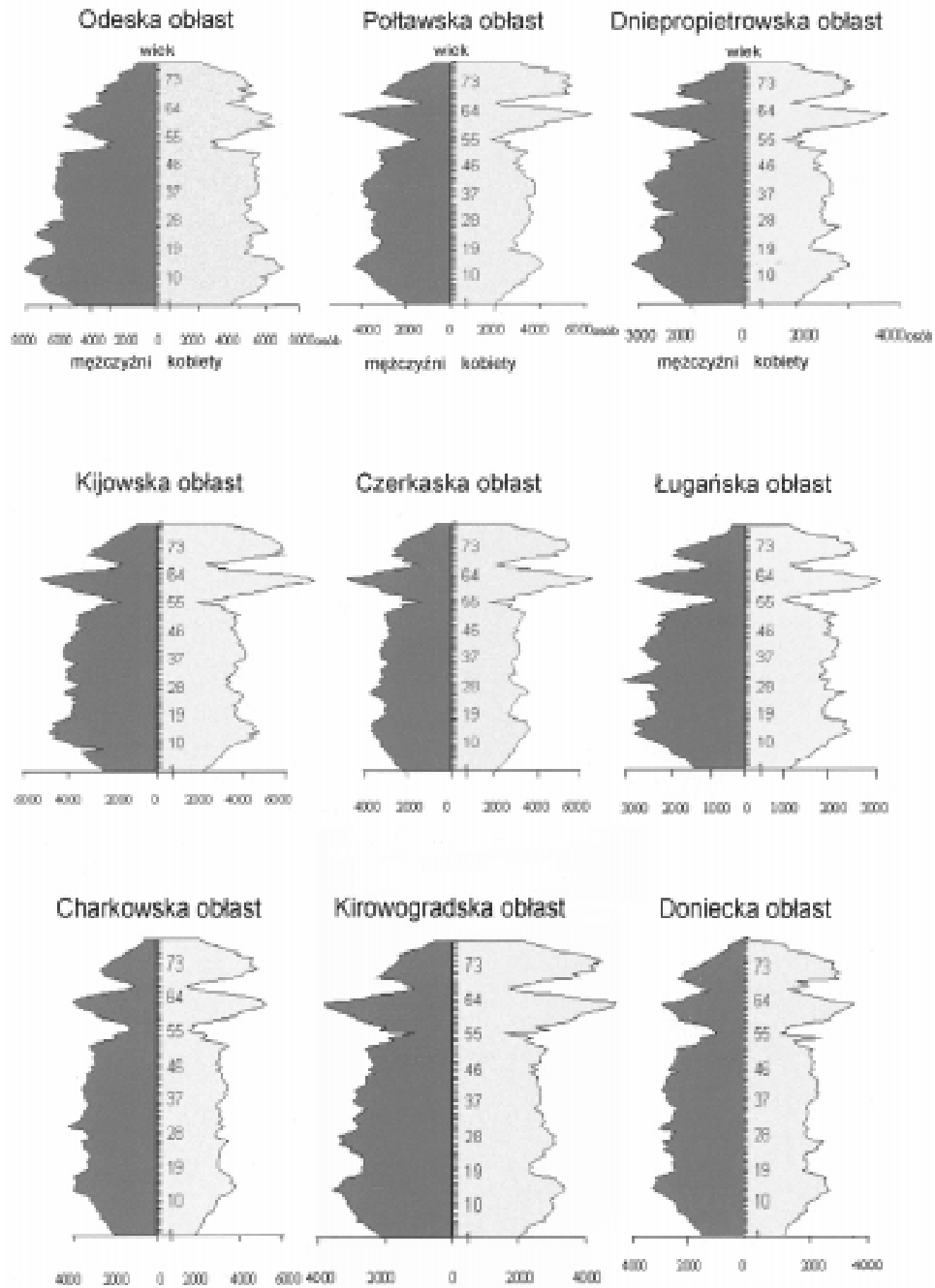
Eksperymentalne sprawdzenie jednoznacznie potwierdza zasadność wykorzystania przytoczonej informacji w celu określenia geografii głodu na Ukrainie. Podział ludności według wieku i płci na Ukrainie i w poszczególnych obwodach można zaobserwować za pośrednictwem piramid płci i wieku (ryc. 1). Charakterystyczną osobliwością piramid jest obecność w nich sporych zwężeń, o ostrych kątach, które świadczą o gwałtownych ubytkach liczby ludności w tragicznych demograficznie latach. Zwężenia przypadające na okres głodu 1932–1933 w poszczególnych obwodach porównywalne są do zwężeń odpowiadających okresowi II wojny światowej.

A oto wnioski płynące z analizy wybranych piramid wiekowych dla poszczególnych obwodów Ukrainy, zestawionych na ryc. 2 (podkreślam, że urodzeni w 1933 roku zaznaczeni są na piramidach jako grupa wiekowa licząca 67 lat, a urodzeni w latach 1941–1945 – jako 54–58-latkowie):

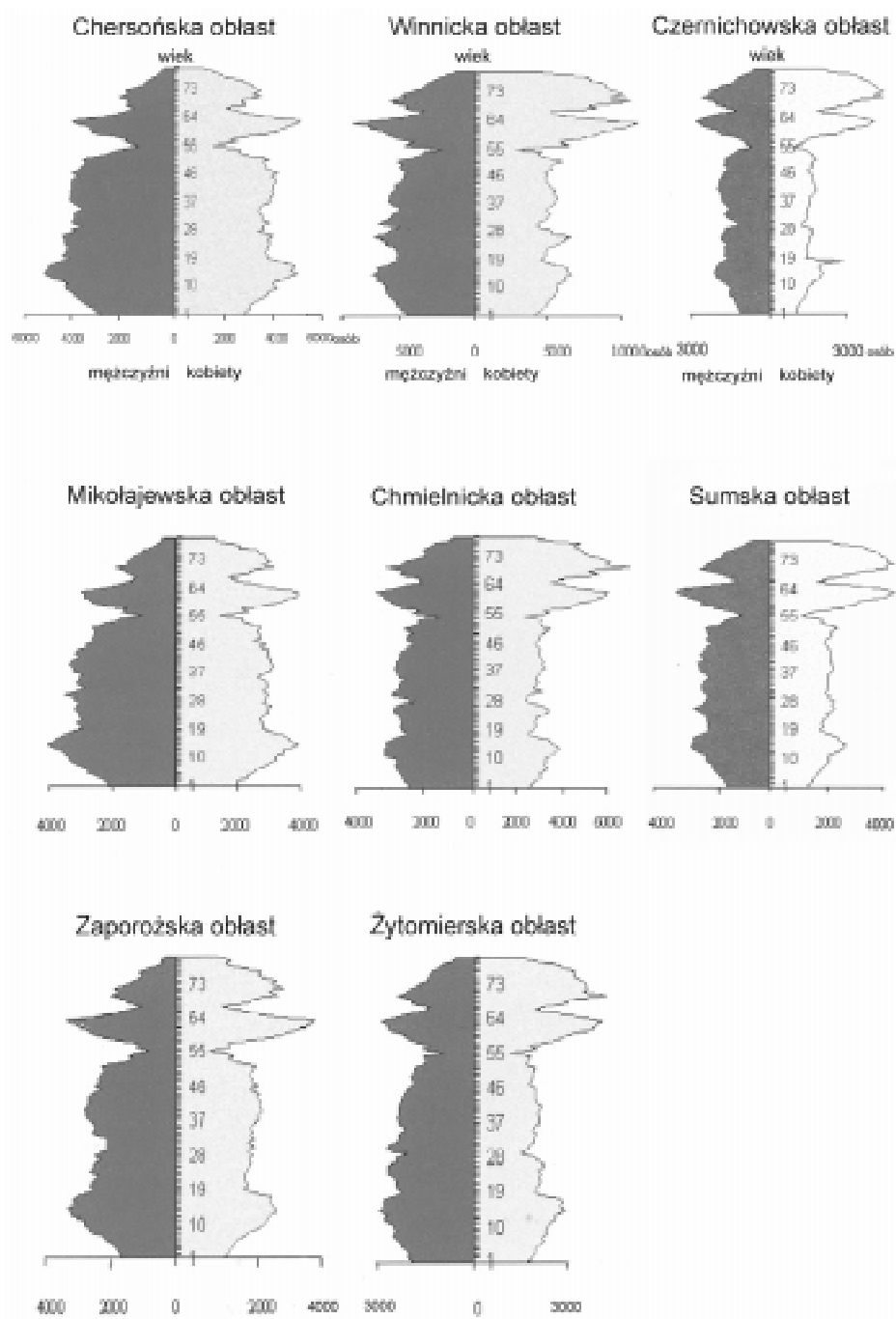

Ryc. 1. Piramidy wieku i płci ludności wiejskiej Ukrainy (stan na 1 stycznia 2000 r.)
Sex and age pyramids of rural population in the Ukraine (1st January 2000)

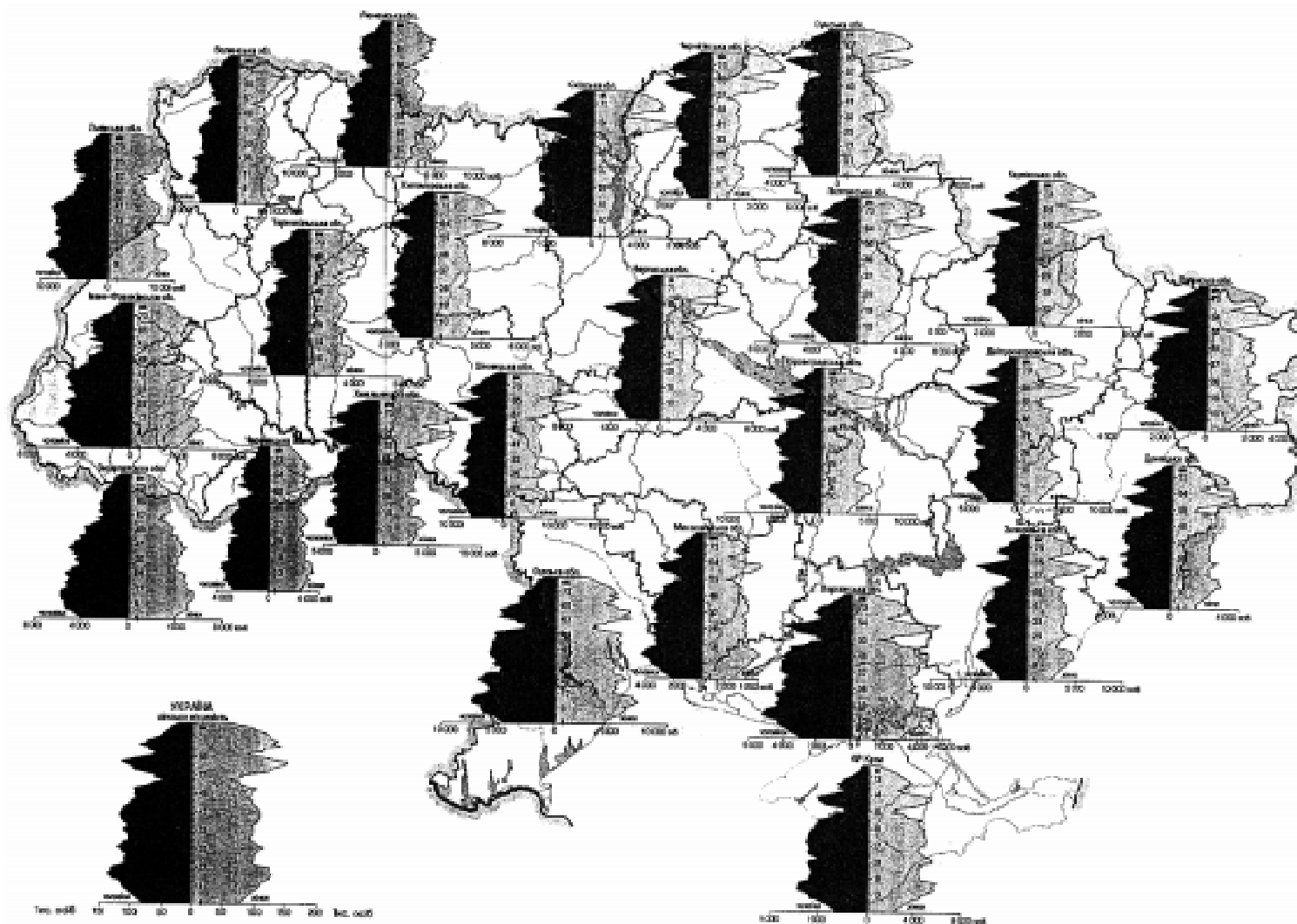

Ryc. 1. c.d.
Continued

Ryc. 1. c.d.
Continued

Ryc. 2. Geografia struktury wieku i płci ludności wiejskiej Ukrainy (stan na 1 stycznia 2000 r.)
Geography of gender and age structure of rural population in the Ukraine (1st January 2000)

1. W zachodnich obwodach Ukrainy (obwód wołyński, rówieński, lwowski, tarnopolski, iwano-frankowski, czerniowiecki, zakarpacki), należących do II wojny światowej do Polski, w latach 1932–1933 głodu nie było, co ilustrują piramidy bez zwężeń.

2. Mniejszy głód panował we wsiach Krymu i obwodu odeskiego. Tłumaczy się to tym, iż wówczas Krym należał do Federacji Rosyjskiej, obwód odeski zaś należał częściowo do Ukrainy, a jego część zadniestrzańska – do Rumunii, gdzie głodu nie było.

3. Największy głód obejmował obwody centralne i południowe: kijowski, charkowski, poławski, czerkaski, kirowogradski, dniepropietrowski, ługański, doniecki, chersoński, mikołajewski i zaporoski.

4. W obwodach zachodnich i północnych (obwód winnicki, żytomierski, czernihowski i sumski) głód na wsi też był duży, ale nie taki jak w obwodach centralnych.

Od czasu głodu minęło ponad 70 lat. Większość dokumentów z tego okresu nie trafiła do archiwum, dużo zaginęło. Przez całe 60 lat w ZSRR milczeniem skrywano tę tragiczną historię. W takiej sytuacji należy szukać nowych dokumentów potwierdzających tragedię narodu ukraińskiego, by o głodzie wiedzieli wszyscy i żeby tragedia nigdy więcej się nie powtórzyła.

LITERATURA

- Itogi wsesojuznoj perepisi naselenija 1937 g.: Sbornik statističeskich materialow, 1990; Finansy i statistika, 1991. Moskwa: 4–51.
- Konkwest R. 1993: Żniwa skorboti. Radjanska kolektiwizacija i gołodomor. Libid': ss. 382.
- Kosak W. 1993: Ukraina i Nimeczczina u Drugij switowij wijni. Pariż–Nju York–Lwiw: ss. 660.
- Kowalenko L., Maniak W. (red.) 1991: Rok 33 – głód. Narodna kniga – memoriał. Radjanskij pismiennik, Kijew: ss. 583.
- Kulczickij S. 2002: Skilki nas zaginuło wid gołodomoru 1933 roku? Dzierkało tiżnja, 23 listopada 2002.
- Muziczenko J. 2002: Gołodomor proti woli. Ukraina mołoda, 23 listopada 2002.
- Serbin R. (red.) rok: Gołod 1921–1923 i ukraińska presa w Kanadi. Kyjiw–Toronto: ss. 704.
- Skład nasielennja Ukraini za stattju i wikom na 1 sicznja 2000 roku, 2000: Derżawnij komitet statistiki Ukraini, Kyjiw: ss. 416.

SUMMARY

The Ukraine, and exactly that part of its territory, which was within the boundaries of the Soviet Union after the First World War and the October Revolution in 1917, and next after the Second World War, was affected with three periods of famine in the years 1921–1923, 1932–1933, and 1946–1947.

This paper focuses on the famine in the years 1932–1933, which was recognized as the most severe and tragic. This famine was caused by the collapse of agriculture production in consequence of country collectivization and extermination of the Ukrainian, and also Polish population realized

by the Soviet authorities. Losses of the Ukrainian population during that famine period are estimated at 5.7–7 millions of people.

In order to examine geography of famine, the author used modern data about the composition of population, i.e. sex and age pyramids on 1st January 2000. This demographic statistics is a specific record of the losses of the whole generations.

The general conclusions about geography of famine are as follows:

1. The most severe famine occurred in the central and southern Ukrainian districts, i.e. Kiev, Kharkov, Poltava, Donieck and other ones.
2. Less intensive famine was in the villages of Crimea, and in the Odessa district because the Crimea belonged to the Russian Federation, and the Odessa district – partially to Romania.
3. The western districts of the modern Ukraine (Volhynia, Rovno, Lvov, Tarnopol, Ivano-Frankivsk, Tscherniowcy, Trans-Carpathian) before the Second World War belonged to Poland, and they were not affected with famine in the years 1932–1933.